

KRZYSZTOF BRZEHCZYN

Wymiar cywilizacyjny nie-Marksowskiego materializmu historycznego

Rekapitulacja dotychczasowych ujęć i próba rozwinięcia

I. Wstęp

Często wysuwanym zarzutem wobec nie-Marksowskiego materializmu historycznego jest eksponowanie w nim konfliktogennych (antagonicystycznych) wymiarów procesu historycznego i niemal całkowite ignorowanie cywilizacyjnego wymiaru¹. W taki też sposób odczytywana była trzypiętomowa praca *U podstaw teorii socjalizmu* Leszka Nowaka i sama teoria nie-Marksowskiego materializmu historycznego². Sam jej autor był natomiast świadomy znaczenia cywilizacyjnej strony procesu historycznego. Jak pisał:

Rzecz w tym, iż na rozwój społeczny składają się dwa wymiary – klasowy (w rozumieniu klas ekonomicznych, politycznych i kulturowych) oraz cywilizacyjny (odpowiednio w tych trzech wymiarach). Produkcja poza tym, iż jest terenem konfliktu społecznego – poprawia warunki życiowe ludzi. Polityka poza tym, iż jest terenem starć o wpływy – kształtuje trwałe instytucje, nawyki, tradycje. Kultura poza tym, iż jest terenem rywalizacji o dostęp do cudzych umysłów – wytwarza wartości. I choć koncentracja wyłącznie na wymiarze cywilizacyjnym może być słusznie określona jako jedna z typowych form myślenia ideologicznego, tym niemniej faktem jest, iż wymiar ten wywiera poważny wpływ na rozwój

---

¹ „Niemał” nie oznacza jednak, że zupełnie. W modelu pierwszym społeczeństwa klasowego uwzględniano się mechanizmy dostosowawcze organizacji produkcji do osiągniętego poziomu technologicznego czy wpływ postępu technologicznego. Te czynniki cywilizacyjne rozpatrywano się głównie ze względu na ich wpływ na dynamikę walki klasowej. L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I *Własność i władza*, Poznań 1991.

² P. Przybysz, *Pochwała metody*, „Czas Kultury” 1992, nr 1–2, s. 51. Por. kontrowersję pomiędzy Wojciechem Krysztofiakiem a Kornelem Morawieckim w: *Realny socjalizm – „Solidarność” – kapitalizm. Wokół myśli politycznej Leszka Nowaka*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2013, s. 63–64, 67–68.

społeczny i winien być wzięty pod uwagę w jakimś momencie rozbudowy całościowej konstrukcji teoretycznej³.

Tymczasem brak wyraźniejszego uchwycenia cywilizacyjnych wymiarów życia społecznego w obecnym kształcie nie-Marksowskiego materializmu nie oznacza, że w ramach tej koncepcji nie podjęto w ogóle jakichś prób konceptualizacji tego wymiaru życia społecznego.

Celem niniejszego artykułu jest rekapitulacja dotychczasowych prób podejmowanych w tym kierunku (rozdział II) oraz wskazanie na pewien sposób rozwinięcia (rozdział III) zakładanej teorii. W tym celu w rozdziale tym zmodyfikuję typologię praktyk społecznych oraz wykorzystując opracowaną przeze mnie typologię społeczeństw w nie-Marksowskim materializmie historycznym, zastanowię się, w jakim typie struktury klasowej dany typ praktyki społecznej ma największą szansę upowszechnienia się. W rozdziale IV wyeksplikuję pojęcia równowagi i nierównowagi ekologicznej, określając wpływ na upowszechnienie struktur klasowych danego typu i pośrednio – danej praktyki społecznej.

II. Wymiar cywilizacyjny nie-Marksowskiego materializmu historycznego. Przegląd dotychczasowych ujęć

Zapowiadany w tytule przegląd ogranicza się w zasadzie do dwóch najważniejszych artykułów. Pomija się w nim natomiast uwagi czynione przy innych okazjach. Pierwszym z nich będzie artykuł Grzegorza Tomczaka *Modele zaburzonego rozwoju społecznego: katastrofa i załamanie*, w którym autor rozpatrywał wpływ zapaści ekonomicznej na rozwój społeczny⁴. W planie ekonomiczno-społecznym Tomczak lokował zapaść ekonomiczną pomiędzy kryzysem – pojmowanym jako niezaspokojenie historycznie ukształtowanych potrzeb społeczeństwa a kataklizmem, przez który pojmował „gwałtowny spadek poziomu środków gwarantujących przetrwanie biologiczne”⁵. W rezultacie zapaści ekonomicznej następuje spadek produkcji działu II gospodarki poniżej progu reprodukcji siły roboczej określanej jako wartość środków przeznaczanych na odtworzenie siły roboczej. W zależności od tempa i czasu trwania autor wyróżnił cztery typy zapaści ekonomicznej:

- katastrofa – gwałtowna i długotrwała;
- wstrząs – gwałtowna i krótkotrwała;

³ L. Nowak, *Efekt kresowy w procesie historycznym*, [w:] *Marksizm, liberalizm, próby wyjścia*, red. P. Przybysz, L. Nowak, Poznań 1997, s. 310.

⁴ G. Tomczak, *Modele zaburzonego rozwoju społecznego: katastrofa i załamanie*, [w:] *Klasy – światopogląd – idealizacja*, red. P. Buczkowski, A. Klawiter, Warszawa–Poznań 1985, s. 47–70.

⁵ Tamże, s. 49.

- upadek – stopniowa i długotrwała;
- załamanie – stopniowa i krótkotrwała.

Autor w omawianym artykule szczegółowo rozpatrywał wpływ załamania i katastrofy ekonomicznej na rozwój społeczeństwa ekonomicznego (z dwoma klasami właścicieli i bezpośrednich producentów) i społeczeństwa polityczno-ekonomicznego (z klasą władców, właścicieli i klasą ludową), konkretyzując odnośne modele w nie-Marksowskim materializmie historycznym. Najważniejszą konkluzją tych poprawek było przekonanie, iż:

zapaść ekonomiczna jest czynnikiem wzmacniającym władzę, gdyż wystąpienie zapaści ekonomicznej powoduje wzrost znaczenia środków przymusu będących w dyspozycji klasy władców. Doprowadza to do dominacji momentu politycznego nad ekonomicznym, co w rezultacie prowadzi w wielu przypadkach do następującej z koniecznością historyczną totalitaryzacji. [...] Nie jest też chyba przypadkiem, iż [...] systemy totalitarne powstawały w warunkach określanych mianem głębokich kryzysów ekonomicznych, które w świetle [przyjętej – K.B.] terminologii [...] zaliczyć trzeba do jednego z wymienionych typów zapaści ekonomicznej⁶.

Drugim jest artykuł autorstwa Leszka Nowaka, który wprowadził efekt kresowy do opracowanej przez siebie teorii procesu historycznego. Efekt ten polegał na tym, że „postępowanie kierowane interesem własnym rywalizujących stron doprowadza w pewnych szczególnych warunkach do tego, iż czyni bezprzedmiotowym sam mechanizm konkurencyjny; w rezultacie dotychczasowi rywale wytraciwszy opozycyjne interesy zaczynają postępować odpowiednio do interesu wspólnego”⁷. Wymaga to bliższego określenia praktyki społecznej. Według tego autora dane są pewne warunki pierwotne (zasoby) względem danej praktyki społecznej, które nie zostały przez nią wytworzone, lecz są przekształcane przez daną praktykę społeczną – w warunki końcowe (wytwory)⁸. Najpopularniejsza jest **liberalistyczna** praktyka społeczna. Charakteryzuje się ona nieograniczoną liczbą uczestników oraz maksymalizacją celów indywidualnych zamiast grupowych (wspólnotowych). **Totalitaryzacja** praktyki społecznej według Leszka Nowaka polega na takim ograniczeniu liczby uczestników danej praktyki społecznej, że prowadzi to do spadku jej efektywności. W rezultacie problem wyczerpywania się zasobów zostaje samoistnie rozwiązany. Autor ten wyróżnił ponadto **solidarystyczną** praktykę społeczną polegającą na utrzymaniu nieograniczonej liczby jej uczestników, którzy jednak maksymalizują nie cele indywidualne, lecz wspólnotowe.

⁶ Tamże, s. 70.

⁷ L. Nowak, *Efekt kresowy...*, dz. cyt., s. 312.

⁸ Tamże, s. 312–317.

III. Typy praktyki społecznej a typy struktury klasowej

Warto zauważyć, że wyróżnione przez Leszka Nowaka dwa kryteria: rodzaj maksymalizowanego celu oraz liczba uczestników praktyki społecznej danego typu są od siebie niezależne. Jeżeli je skrzyżujemy, zamiast trzech otrzymamy cztery typy praktyki społecznej. Pod pojęciem praktyki społecznej rozumiem praktykę społeczno-gospodarczą, która w największym stopniu doprowadza do przekształcenia środowiska naturalnego.

Według pierwszego kryterium możliwe jest wyróżnienie praktyk społecznych, które narzucają ograniczenia na zbiór ich uczestników, oraz takich, które takich ograniczeń nie narzucają. Według drugiego kryterium jednostki mogą maksymalizować indywidualne cele, optymalizując cele wspólnotowe. Może zachodzić też sytuacja odwrotna, w której jednostki satysfakcjonują preferencje indywidualne, a maksymalizują wspólnotowe. Krzyżując te dwa kryteria, otrzymujemy cztery warianty rozwoju społecznego:

Liczba uczestników praktyki społecznej / rodzaj realizowanych celów	Nieograniczona	Ograniczona
indywidualne	liberalistyczna (i)	etatystyczna (ii)
wspólnotowe	solidarystyczna (iii)	korporacjonistyczna (iv)

Pozwala to wyróżnić – obok wspomnianych przez Leszka Nowaka liberalistycznej, solidarystycznej i etatystycznej praktyki społecznej – dodatkową odmianę – korporacjonistyczną. Przedstawmy charakterystykę poszczególnych typów praktyki społecznej. Jej liberalny wariant można scharakteryzować w następujący sposób:

- (i) nie istnieją żadne ograniczenia co do zbioru podmiotów możliwej praktyki społecznej,
- (ii) podmioty danej praktyki maksymalizują swoje partykularne interesy (jednostkowe lub grupowe),
- (iii) w kolejnych stadiach danej praktyki społecznej utrzymują się ci, którzy okazują się najsprawniejsi w maksymalizacji swych własnych efektów rzeczowych (pomnażaniu wpływów, zysku, panowania duchowego).

Historycznym przykładem systemu, w którym te zasady zostały spełnione w najwyższym stopniu, jest euroatlantycki kapitalizm. Największą zaletą liberalnego rozwoju cywilizacyjnego jest właśnie jego efektywność. Efektywność ta zmniejsza się, gdy zasoby środowiska naturalnego, na których opiera się dana praktyka społeczna, zbliżają się do wyczerpania. Wówczas albo ulegają zmianie zasady realizacji danej praktyki społecznej, albo dana praktyka zanika, prowadząc do destrukcji systemu społecznego. Trzy kolejne typy praktyki społeczno-

-gospodarczej charakteryzują się mniejszą efektywnością. Jest to praktyka etatystyczna, solidarystyczna i korporacjonistyczna.

Charakterystycznymi cechami rozwoju etatystycznego są:

- (i) ograniczenia narzucone na zbiór uczestników praktyki społecznej,
- (ii) jej uczestnicy maksymalizują swoje cele indywidualne,
- (iii) w kolejnych stadiach danej praktyki społecznej utrzymują się ci, którzy okazują się najsprawniejsi w maksymalizacji swych własnych efektów rzeczowych.

Historycznym przykładem tego typu systemu społecznego może być system trój-panowania klasowego (tzw. realny socjalizm), w którym trójwładza, interweniując w życie ekonomiczne, ograniczała efektywność gospodarki.

Charakterystycznymi cechami rozwoju solidarystycznego są:

- (i) brak restrykcji narzuconych na zbiór uczestników danej praktyki społecznej,
- (ii) uczestnicy maksymalizują cele wspólnotowe,
- (iii) w kolejnych stadiach danej praktyki społecznej utrzymują się ci, którzy są najsprawniejsi w maksymalizacji celów wspólnotowych i satysfakcjonowaniu celów indywidualnych.

Ten rodzaj praktyki społecznej – o ile wiadomo – nie został dotąd zrealizowany.

Charakterystycznymi cechami rozwoju korporacjonistycznego są:

- (i) restrykcje narzucone są na liczbę uczestników danej praktyki społecznej;
- (ii) maksymalizacja celów wspólnotowych przez uczestników danej praktyki społecznej;
- (iii) w kolejnych stadiach danej praktyki społecznej utrzymują się ci, którzy są najsprawniejsi w maksymalizacji celów wspólnotowych i satysfakcjonowaniu celów indywidualnych.

Do tego typu praktyki społecznej należała organizacja cechowa w średnio-wiecznych miastach, która decydowała o liczbie wyzwolonych czeladników, a wielkość i cena produkcji warsztatu rzemieślniczego była określona przez cech, do którego przynależność była obowiązkowa. Regulacje cechowe były wzmacniane przez więzy rodzinne, obyczaj i tradycję oraz kult religijny – każdy cech miał swojego patrona.

Wyróżnione typy praktyk społecznych nie są realizowane w społecznej pustce, lecz pojawiają się w pewnym społecznym kontekście. Ten kontekst zostanie najlepiej oddany dzięki przedstawieniu rozwiniętej typologii struktur klasowych w nie-Marksowskim materializmie historycznym⁹.

---

⁹ K. Brzechczyn, *O wielości linii rozwojowych w procesie historyczny. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Poznań 2004, s. 73–86.

Typologia ta opiera się na założeniu, że podziały klasowe istnieją nie tylko w gospodarce, ale spontanicznie pojawiają się w innych sferach ludzkiej aktywności, takich jak polityka i kultura. Na poziomie materialnym życia politycznego wyróżnić można środki przymusu. Stosunek do nich wyznacza podział na dwie zbiorowości ludzkie: klasę władców, która decyduje o przeznaczeniu środków przymusu, oraz pozbawioną takich możliwości klasę obywatelską. Analogiczną strukturę wewnętrzną posiada życie ekonomiczne. Tutaj także na poziomie materialnym można wyróżnić środki produkcji, które wyznaczają podział na klasę właścicieli oraz bezpośrednich producentów. W kulturze poziom materialny stanowią środki produkcji duchowej – np. maszyny drukarskie, radio, telewizja itd. Stosunek do nich wyznacza podział na dwie klasy społeczne: kapłanów, którzy określają przeznaczenie środków produkcji duchowej, oraz wiernych pozbawionych tego wpływu.

Dokonany podział życia społecznego pozwala zatem wyróżnić trzy odrębne i autonomiczne typy podziałów klasowych. W życiu politycznym klasa władców, dysponując środkami przymusu, powiększa globalną sferę wpływów, ograniczając autonomię obywateli. W życiu gospodarczym dysponowanie środkami produkcji pozwala klasie właścicieli maksymalizować produkt dodatkowy kosztem dochodów bezpośrednich producentów. Natomiast w kulturze monopol dysponowania środkami produkcji duchowej pozwala kastom kapłańskim na pogłębianie swego panowania duchowego i ograniczanie autonomii wiernych. Antagonizmy społeczne oparte na nierównym dostępie do materialnych środków społecznych (przymusu, produkcji i indoktrynacji) w każdej z trzech dziedzin życia społecznego mają więc autonomiczny charakter. Podziały klasowe z sąsiednich sfer życia społecznego mogą je jedynie osłabiać bądź wzmacniać. Podziały klasowe mogą się też kumulować i np. jedna i ta sama klasa społeczna, aby powiększyć swoją moc społeczną, może przejąć dyspozycję środkami przymusu i produkcji bądź przymusu i produkcji duchowej.

Typ i poziom kumulacji podziałów klasowych jest podstawą typologii społeczeństw zbudowanej przeze mnie w ramach n-Mmh. W tym miejscu przedstawię jej uproszczony wariant opierający się na dwóch kryteriach:

- (i) jaki typ interesu klasowego jest dominujący w danym społeczeństwie;
- (ii) jaki jest poziom kumulacji podziałów klasowych, a mianowicie czy klasa dominująca jest klasą pojedynczą, podwójną czy potrójną.

Przedstawmy te kryteria bardziej szczegółowo. W wypadku społeczeństw klasowych (trójmomentowych) i społeczeństw z klasami podwójnymi (dwu-momentowych) zastosowanie kryterium (i) prowadzi do wyróżnienia dominującej klasy potentatów społecznych. W przypadku społeczeństw jednomomentowych, w których jedna i ta sama klasa społeczna, kontrolując środki przymusu, pro-

dukcji i indoktrynacji, jest w stanie maksymalizować regulację władczą, produkt dodatkowy lub panowanie duchowe, kryterium to prowadzi do wyróżnienia priorytetowego dla klasy potrójnej interesu klasowego.

Dominacja klasy A nad klasą B oznacza, że interes społeczny klasy A przeważa nad interesem społecznym klasy B, a więc w razie konfliktu interesów w długim okresie czasu maksymalizowany jest interes klasy A. Klasą główną w danym społeczeństwie nazwiemy taką klasę społeczną, która dominuje w ten sposób nad pozostałymi klasami: w sytuacji konfliktu interesów z innymi klasami społecznymi w długotrwałej perspektywie czasowej maksymalizowany jest interes społeczny klasy głównej.

Priorytet interesu klasowego A nad interesem klasowym B oznacza, że w sytuacji, w której maksymalizacja interesu B wyklucza maksymalizację interesu A, w długotrwałej perspektywie czasowej maksymalizowany jest interes A. Innymi słowy, interes klasowy B jest instrumentalnie podporządkowany maksymalizacji interesu społecznego A. Nadrzędnym interesem klasowym w danym społeczeństwie realizowanym przez potrójną klasę potentatów społecznych będzie zatem ten interes klasowy, który ma tak rozumiany priorytet nad dwoma pozostałymi – nazwijmy je – pochodnymi interesami klasowymi.

W zależności od tego, jaki typ interesu klasowego – maksymalizacja regulacji władczej, produktu dodatkowego czy panowania duchowego – ma priorytet w realizacji przez poszczególne klasy potentatów społecznych, wyróżniamy odpowiednio społeczeństwo typu politycznego, ekonomicznego i hierokratycznego.

Jedna i ta sama klasa główna potentatów społecznych może łączyć dyspozycję środkami materialnymi dwóch (np. środkami produkcji i środkami przymusu) lub trzech rodzajów (np. środkami przymusu, produkcji i indoktrynacji). Trzeba więc wyróżnić pojedyncze (np. władców), podwójne (np. władców-właścicieli) lub potrójne (np. władców-właścicieli-kapłanów) klasy społeczne. Stanowi to drugie kryterium prezentowanej typologii. W zależności od stopnia kumulacji podziałów klasowych poszczególne typy społeczne mogą wystąpić w odmianie: trójmomentowej (społeczeństwa klasowe), dwumomentowej i jednomomentowej (dwie ostatnie określane są łącznie mianem społeczeństw supraklasowych). Klasa główna zatem może być klasą pojedynczą (odmiana trójmomentowa danego typu społeczeństwa), klasą podwójną, np. łączyć panowanie polityczne z panowaniem duchowym lub ekonomicznym (odmiana dwumomentowa) lub klasą potrójną, czyli łączyć dyspozycję środkami przymusu ze środkami produkcji i komunikacji masowej (odmiana jednomomentowa).

Rozważmy zatem relacje pomiędzy upowszechnionym typem praktyki społecznej a typem struktury klasowej. Liberalistyczny typ praktyki społecznej możliwy jest w trój-momentowym społeczeństwie ekonomicznym. Tylko w takim spo-

łączeństwie dostęp do danej klasy właścicieli uzależniony jest od zdobycia dyspozycji środkami produkcji. Ponieważ klasa właścicieli jest w nim dominująca, władza polityczna nie jest w stanie narzucić zbyt daleko idących ograniczeń na praktykę gospodarczą, a na pewno określać, kto może zyskać dyspozycję środkami produkcji.

Etatystyczny typ praktyki społecznej ma największe szanse upowszechnienia w **dwu- i trójmomentowym społeczeństwie politycznym**. Dominująca w takim systemie społecznym klasa władców dysponująca środkami produkcji (stając się klasą podwójną władców-właścicieli) i/lub środkami indoktrynacji (przekształcając się w klasę władców-właścicieli-kapłanów) jest w stanie ograniczyć liczbę uczestników danej praktyki społecznej.

Z kolei korporacjonistyczny typ praktyki społecznej ma największe szanse upowszechnienia w **dwu- i trójmomentowym społeczeństwie typu hierokratycznego i ekonomicznego**.

Odgórna korporatyzacja zachodzi w społeczeństwie typu hierokratycznego. W systemie takim klasa kapłańska jest w stanie ograniczyć liczbę uczestników danej praktyki społeczno-gospodarczej, dopuszczając do jej wykonywania tylko tych, którzy akceptują realizację celów zbiorowych, a nie jednostkowych. Efektywne ograniczanie uczestników danej praktyki społecznej jest możliwe, gdy kapłani dodatkowo przejmują dyspozycję środkami przymusu i/lub produkcji lub środkami przymusu i produkcji naraz.

Oddolna korporatyzacja zachodzi wtedy, gdy klasa właścicieli przejmuje dodatkowo dyspozycję środkami przymusu i indoktrynacji (lub wchodzi w sojusz klasowy z klasą kapłańską). Taki przypadek stanowiła organizacja cechowa w średniowieczu, reglamentując działalność gospodarczą i regulując życie kulturowe i społeczno-obyczajowe swoich członków.

O ile wiadomo, solidarystyczny typ praktyki społecznej nie upowszechnił się nigdzie na skalę masową. Do upowszechnienia się tego typu praktyki winny być spełnione dwa warunki. Po pierwsze, winno to być społeczeństwo z trzema klasami rozdzielonymi (trójmomentowe), tak aby żadna z nich nie była w stanie ograniczać warunków awansu społecznego: przejścia z jednej klasy do drugiej. Po drugie, winno to być **społeczeństwo trójmomentowe typu hierokratycznego**: światopogląd narzucany przez kapłanów reszcie społeczeństwa (klasie wiernych) jest tego rodzaju, że usprawiedliwia prymat celów wspólnotowych nad jednostkowymi. Tyle da się powiedzieć na tym poziomie idealizacji nie-Marksowskiego materializmu historycznego.

Reasumując, można powiedzieć, że wyróżnione typy praktyk społecznych upowszechniają się w strukturach klasowych następujących typów:

- liberalistyczna – trójmomentowe społeczeństwo ekonomiczne,
- etatystyczna – jedno- i dwumomentowe społeczeństwo polityczne,
- korporacjonistyczna – jedno- i dwumomentowe społeczeństwo hierokratyczne i/lub ekonomiczne,
- solidarystyczna – trójmomentowe społeczeństwo hierokratyczne.

IV. Warunki ekologiczne – struktura klasowa – praktyka społeczno-gospodarcza. Próba określenia zależności

Zastanović się wypada, od czego zależy upowszechnienie się struktury klasowej danego typu. Generalnie rzecz biorąc, w nie-Marksowskim materializmie historycznym przemiany struktur klasowych uzależnia się od mechanizmów typu klasowego – przebiegu społecznych rewolucji. Zwycięskie rewolucje ludowe skierowane przeciwko władzy i własności mają przyspieszać kumulację władzy i własności, zaś przegrane rewolucje stymulować ustępstwa klas dominujących prowadzące do separacji podziałów klasowych.

Warto się zastanović, na ile upowszechnienie się struktury klasowej danego typu zależy od cywilizacyjnych mechanizmów rozwoju społecznego. W tym celu scharakteryzuję stan równowagi i nierównowagi ekologicznej. Według definicji Jana Kieniewicza:

O równowadze ekologicznej można mówić wtedy, gdy nacisk społeczeństwa na środowisko nie przekracza granicy jego odporności wyznaczonej każdorazowo zasobami i stosowanymi technologiami. Oznacza to, że swymi działaniami społeczeństwo nie wywołuje w środowisku zmian, które z kolei mogłyby zmusić je samo np. do wprowadzania nowych technologii zwiększających jego nacisk na zasoby ekosystemu czy też innej reakcji prowadzącej w konsekwencji do zwiększenia obciążeń środowiska¹⁰.

Idee te można wyrazić również w języku nie-Mmh. Przywołajmy raz jeszcze relację pomiędzy społeczeństwem a środowiskiem przyrodniczym. Przyjmuję, że dane są pewne warunki pierwotne (zasoby) względem danej praktyki społeczno-gospodarczej, która nie została przez nią wytworzona, lecz jest przez nią przekształcana w pewne warunki końcowe.

Dana praktyka społeczno-gospodarcza zachodzi w **stanie równowagi ekologicznej**, wtedy gdy jej realizacja umożliwia dalsze trwanie tej praktyki i nie prowadzi do zmian w środowisku przyrodniczym, wymuszających zasadnicze przekształcenie sposobu jej realizacji. W warunkach równowagi ekologicznej re-

¹⁰ J. Kieniewicz, *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008, s. 47.

alizacja danej praktyki społeczno-gospodarczej nie narusza stabilności systemu klasowego.

Stan nierównowagi ekologicznej zachodzi wtedy, gdy realizacja danej praktyki społecznej doprowadza do takich zmian w środowisku przyrodniczym, które wymuszają zmianę sposobu jej realizacji. W przeciwnym razie kontynuowanie danej praktyki społecznej prowadziłyby do destabilizacji systemu społecznego, a w dalszej konsekwencji groziłyby jego destrukcją.

Oddziaływanie warunków ekologicznych na praktykę społeczno-gospodarczą nie zachodzi jednak bezpośrednio, lecz za pośrednictwem typu struktury klasowej. Można mówić o triadzie zależności:

Warunki ekologiczne – struktura klasowa – praktyka społeczno-gospodarcza

Przyjmuję, że zachodzące pomiędzy warunkami ekologicznymi, typem struktury klasowej a praktyką społeczno-adaptacyjną zależności mają charakter adaptacyjny¹¹. Można je przedstawić w następujący sposób:

- (i) ze zbioru historycznie danych struktur klasowych upowszechnia się w skali masowej ten typ struktury klasowej, który – w danych warunkach ekologicznych – zapewnia najwyższą stabilność społeczną;
- (ii) ze zbioru historycznie danych praktyk społeczno-gospodarczych upowszechnia się w skali masowej ten typ praktyki, który – przy danym typie struktury klasowej – zapewnia najwyższy produkt dodatkowy.

Stan równowagi ekologicznej nie faworyzuje żadnej z wyróżnionej struktury klasowej. Każda z nich bowiem w zbliżony sposób zadowala kryterium stabilności społecznej. Upowszechnienie się supraklasowego lub klasowego systemu społecznego zależy zatem wyłącznie od mechanizmów klasowych. Jeżeli jednak ekonomiczne społeczeństwo trójmomentowe koniec końców się ukształtuje, to dopuszcza ono pojawienie się liberalistycznej praktyki społeczno-gospodarczej, która charakteryzując się najwyższą efektywnością, wyprze pozostałe odmiany praktyk i upowszechni się w skali masowej. W ten sposób ekonomiczne społeczeństwo trójmomentowe zyska pod względem gospodarczym przewagę nad alternatywnymi systemami supraklasowymi¹².

¹¹ L. Nowak, *Teoria formacji społecznej jako teoria adaptacyjna*, „Studia Socjologiczne” 1973, nr 4, s. 5–21.

¹² Warto zwrócić uwagę na potrzebę rozróżnienia za Janem Kieniewiczem (tamże, s. 114–115) pojęć stanu zacofania, stagnacji i postępu. W parafrazie założonej przeze mnie teorii stan zacofania to rezultat nierównoważonego rozwoju społeczeństw supraklasowych, zaś stan stacjonarny zachodzi w warunkach rozwoju zrównoważonego. Postęp z kolei charakteryzowałby rozwój zrównoważony społeczeństw klasowych.

Z kolei stan nierównowagi ekologicznej faworyzuje supraklasowe struktury społeczne, gdyż tylko one zadowolają kryterium stabilności społecznej. Dochodzi w nich do takiego ograniczenia, czy to przez rodzaj narzucanych podmiotom celów, czy to poprzez liczbę osób dopuszczonych do samodzielnej działalności gospodarczej, efektywności praktyki społeczno-gospodarczej, że nie narusza to równowagi ekologicznej. Paradoksalnie spadek efektywności gospodarczej w warunkach zbliżonych do nierównowagi ekologicznej zwiększa stabilność społeczną. Wzrost efektywności gospodarczej spowodowałby bowiem szybsze wyczerpywanie się zasobów i destabilizację systemu społecznego. Dlatego też w warunkach nierównowagi ekologicznej dochodzi do ukształtowania się supraklasowych struktur społecznych typu politycznego, hierokratycznego i ekonomicznego, które stwarzają sprzyjające warunki dla upowszechnienia się praktyk społeczno-gospodarczych typu etatystycznego i korporacjonistycznego.

Dimension linked with civilisation in non-Marxists historical materialism. Recapitulation of the former views and attempt of their development

The aim of this paper is a recapitulation of the former attempts of developing a concept of non-Marxists. Initially, a typology of social practices in non-Marxist historical materialism has been modified. Finally, the paper discusses such notions as an ecological balance and non-balance, defining the impact on popularisation of particular class structures and indirectly on particular social practice.